

UDK :323/321:1(09) (584.4)

Muxiddin ABDURAXMONOV,
O'zbekiston Milliy universiteti dotsenti v.b., PhD
E-mail: Muxiddin1967@gmail.com

O'zMu professori B. To'ychiev taqrizi asosida

MINTAQAVIY XAVFSIZLIK MUAMMOLARINI TADQIQ QILISHDA TIZIMLI TAHLIL USULLARIDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Аннотация

Maqolada mintaqaviy xavfsizlik masalalarini tadqiq qilish muammolari, mintaqaviy yo'nalish va sohalarni o'rganish hamda ularning rivojlanishini bashorat qilishda tizimli tahlil va tahlilning yangi uslublarini qo'llashning o'ziga xos jihatlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: mintaqaviy xavfsizlik, tizimli yondashuv, quyi tizimlar, umumiy tizim, majmuaviy xavfsizlik, ma'lumotning noaniqligi, ko'p mezonli tahlil.

ЗНАЧЕНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕТОДОВ СИСТЕМНОГО АНАЛИЗА В ИССЛЕДОВАНИИ ПРОБЛЕМ РЕГИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Аннотация

В данной статье освещены особенности проблемы исследования вопросов региональной безопасности, изучения региональных направлений и отраслей, а также применение в прогнозировании их развития системного анализа и новых методов анализа.

Ключевые слова: региональная безопасность, системный подход, подсистемы, общая система, комплексная безопасность, неопределенность информации, многокритериальный анализ.

THE IMPORTANCE OF USING SYSTEMS ANALYSIS METHODS IN THE STUDY OF REGIONAL SECURITY PROBLEMS

Annotation

This article highlights the features of the problem of studying regional security issues, studying regional trends and industries, as well as the use of system analysis and new analysis methods in predicting their development.

Key words: regional security, system approach, subsystems, overall system, integrated security, information uncertainty, multi-criteria analysis.

Kirish. Hozirgi davrda mintaqaviy miqyosda xavfsizlikni ta'minlash muammolari juda dolzarb masala bo'lib, ularni kompleks xavfsizlik nazariyasining asosiy fundamental bilimlar nazariyasiz amalga oshirish mumkin emas. Global jarayonlarni mintaqaning barqaror rivojlanishiga ta'siri chuqur tahlil qilib, bunday xavf-xatarlarga samarali qarshi turish imkoniyati ko'p qirrali sheriklikni chuqurlashtirishga qaratilgan qo'shma sa'y-harakatlarni birlashtirishga bog'liqligini ko'rsatish mumkin. [1].

Xavfsizlikning barcha turlarini tizimli tahlil va tizimli yondashuv asosida amalga oshirish maqsadga muvofiq. Bunda o'rganilayotgan ob'ektlar va tizimlarni tadqiq qilishda vazifaviy tadqiqotdan ko'ra tizimli tadqiqotga o'tish zarur. Bu muayyan tizim unsurlarining (masalan iqtisodiy soha ob'ektlari) o'zaro aloqalarini mamlakat milliy xavfsizligi umumiy tizimining faoliyati jarayonida aniq kuzatish imkonini beradi. Tizimli yondashuv ob'ektni tadqiq qilishni (tadqiqot ob'ektini uning unsurlari va ularning o'zaro aloqalaridan iborat umumiy tizim ko'rinishida) nazarda tutadi.

Tahlil va natijalar. Yuqorida ko'rsatilgan nuqtai nazardan qaraganda mamlakat xavfsizligi quyi tizim, ya'ni iqtisodiy, energetik, oziq-ovqat va boshqa xavfsizlikka bevosita ta'sir ko'rsatadigan yo'nalishlari ob'ektlaridan iborat. Har bir quyi tizim unsuri o'z faoliyatida axborot texnologiyalari yordamida qayta ishlanadigan ma'lumotlarning katta hajmiga tayanadi, ichki strukturada esa umumiy tizimdagi har bir quyi tizim unsurining axborot xavfsizligi ta'minlanishi lozim. Shu bilan birga, ushbu quyi tizim unsurining axborotlariga ruxsatsiz kirilishini oldini

oladigan tadbirlarni amalga oshirish axborot xavfsizligining asosiy masalasi hisoblanadi. Shu sababli axborot xavfsizligini ta'minlashning kompleks baholash ko'rsatkichlarini ishlab chiqish maqsadga muvofiq.

Mamlakat xavfsizligini umumiy tizimning bir qator quyi tizim unsurlarini (iqtisodiy, energetik, oziq-ovqat, ekologiya, axborot va boshqa xavfsizlik turlari) o'z ichiga olgan tizim sifatida ko'rish mumkin. Har bir quyi tizim tarkibida axborot ta'minoti bo'lib, uning faoliyati quyi ta'minot axborot xavfsizligi bilan bog'langan.

So'nggi paytda mutaxassislarning ta'kidlashlaricha, umumiy milliy xavfsizlikning bir qismi bo'lgan alohida xavfsizlik turlarini o'rganishdan ko'ra mintaqaviy tashkilotlarning kompleks xavfsizligini tadqiq qilish va baholashga o'tish katta samara beradi. Shundan kelib chiqib, mintaqaviy tashkilotning barqaror va xavfsiz rivojlanishi muammosini hal qilish uchun mintaqaviy xavfsizlik nazariyasining fundamental vazifalarini shakllantirish zarurati kelib chiqadi. Aniq asosiy vazifa dastlab kompleks xavfsizlikni ifodalaydigan metodologik va matematik strukturalar hamda nazariyalarni ishlab chiqishdan iborat. Shunday struktura va nazariyalardan sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

tadqiqotning mavzu muammolari haqida bilimlarni qo'lga kiritish va ishlash asosida tashkilotning majmuaviy xavfsizlik tizimini ishlab chiqishning nazariy va metodologik jihatlari;

mavzu muammolari tezaurusini tuzish va tahlil qilishning semantik (belgilovchi) tarmoqlari va ulardan

kompleks xavfsizlik tavsiflari atamaları semantik munosabatlarini shakllantirishda foydalanish;

mintaqaviy tashkilotning etarli darajada himoyalanganligini integral (butun) baholash jarayoni, kompleks xavfsizlik tizimini ishlab chiqish va baholash tashkilotning potentsial xavfsizligi darajasi bo'yicha toifalashtirish darajasiga nazariy qarashlar;

mintaqaviy tashkilotning majmuaviy xavfsizligining cheklangan umumiy ko'rsatkichlarini shakllanish metodologiyasi;

mintaqaviy tashkilotning ichki va tashqi xavflar ta'siri ostida zaiflik darajasini baholash metodikasi;

mintaqaviy tashkilotning majmuaviy xavfsizlik tizimining zaruriy quyi tizimini optimal aniqlash metodologiyasi.

Hozirgi globalizatsiya va mintaqadagi beqaror siyosiy, iqtisodiy vaziyat sharoitida O'zbekiston Respublikasining barqaror rivojlanishi, uning siyosiy va ijtimoiy barqarorligini ta'minlashda mintaqaviy xavfsizlikning ahamiyati oshib bormoqda. Shu bois mintaqaviy tashkilotlarning barqaror rivojlanish jarayonlari Markaziy Osiyoda xavfsizlikni ta'minlashda katta rol o'ynaydi. Ushbu muammoning dolzarbligi va muhimligi mamlakatimizni rivojlantirishning strategik hujjatlarida ham o'z aksini topgan. Jumladan, "O'zbekiston – 2030" strategiyasini mintaq va Birlashgan Millatlar Tashkilotining "Barqaror rivojlanish maqsadlari"ga muvofiq amalga oshirilishi bo'yicha tahlilni... o'tkazish belgilangan [2].

Xavfsizlikning alohida turlari yagona majmuani tashkil qiladi, bir-birini to'ldiradi va biznesni ximoya qilish tizimiga bo'lgan asosiy talablarni ta'minlaydi. Bunda faqat bir tur doirasida majmuaviy yangi nazariy dasturlardan foydalanmasdan xavfsizlik tizimini ishlab chiqish biznesni himoya qilish tizimining buzilishga olib kelishi mumkin. Shu sababli mintaqaviy tashkilotlarning kompleks xavfsizlik dasturlarini ishlab chiqishda majmuaviy nazariy va metodologik yondashuv zarur.

Mintaqaviy biznes xavfsizligini ta'minlash masalalarini tadqiq va tahlil qilish muammosi tez o'zgaruvchan ichki va tashqi tahdidlar hamda biznes strukturalarining faoliyat yuritishlarini noaniqligi sababli yanada murakkablashadi. Biznesni himoya qilishni ta'minlash bo'yicha vazifalarni to'g'ri shakllantirish uchun o'zgaruvchan tashqi sharoitlar ta'sirida amal qilayotgan majmuaviy xavfsizlik tizimi bo'yicha yangi ekspert xulosalarni muntazam olib borish maqsadga muvofiq.

Mintaqaviy tashkilotning kompleks xavfsizligini tahlil qilish va loyihalash uchun ushbu mavzu muammosining noaniqligi masalalarini aks ettirgan majmuaviy xavfsizlikning nazariy va metodologik asoslarini tadqiq qilish ishlari kam o'rganilgan soha hisoblanadi.

AQShning "Sandiya" milliy laboratoriyasida olib borilgan tadqiqotlar natijalari muhim ahamiyatga ega. Unda xavfsizlik tizimini ishlab chiqish va tahlil qilish usullari va jismoniy himoyaning aniqlash, kechikish, munosabat bildirish, texnik himoya tizimlari kabi alohida unsurlar ko'rsatilgan [3]. Shuningdek, ob'ektlar zaifligini tahlil qilishning metodik va amaliy masalalari hamda xavfsizlik tizimi samaradorligini baholash, ehtimoliy tahdidlarni modellashtirish xavfsizlikni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Bu yo'nalishda Rossiyada Yu.A.Oleninning "Ob'ektlarni jismoniy himoyasini boshqarish vositalari va tizimlari" monografiyasida tizimli tahlildan foydalanish asosida jismoniy himoya tizimlarini boshqarish sifatini yaxshilash masalalari ko'rib chiqilgan. Unda axborotlarni ishlash jarayonlarini yangi shakllangan grafik tahlil yondashuvi asosida amalga oshirish tizimi bayon qilingan. Innovatsion biznes xavfsizligini ta'minlashni tizimli yondashuv asosida hamda majmuaviy xavfsizlikning

shakllangan konseptual modeli asosida uning barqarorligi va xavfsizligi, o'zaro aloqalari va hamkorligi masalalarini tadqiq va tahlil qilish mumkin. Bu tizimli yondashuv asosida tashkilotning barqaror xavfsizligini ta'minlash uchun bir necha tizim tashkil qiluvchi omillarni tahlil qilish kerak [4].

Ko'rib chiqilayotgan muammo doirasida tizimli tahlil va tizimli yondashuv usullarini qo'llash orqali bir qator tahliliy ishlarni amalga oshirish mumkin:

ijtimoiy-iqtisodiy xavfsizlikni shakllantirishning mintaqaviy jarayonlarini tahliliy baholash;

ekologik audit o'tkazish orqali mintaqaviy tashkilotlarning ekologiyaga ta'sirini baholash hamda ekologiya sohasida tashkilotlarga nisbatan tahdid va salbiy ko'rinishlarga qarshi asosiy choralarni belgilash;

mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashni baholash jarayonida ijtimoiy komponentlarni hisobga olishni asoslash masalalarini tahlil qilish;

mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy xavfsizligini bashorat qilish va modellashtirishga bo'lgan asosiy metodologik yondashuvlarni tizimlashtirish;

yetakchi davlatlarning va xalqaro tajribadan kelib chiqib mintaq bo'yicha barqaror rivojlanish indikatorlarini ishlab chiqish va ulardan foydalanish;

tizimli tahlil va tizimli yondashuv asosida mintaqani barqaror rivojlantirishning konseptual asoslari, ijtimoiy-ekologik vaziyatning murakkablashuvi sabablari va manbalari, ekologik xavfsizlik muammolari, ekologik taraqqiyotning ehtimoliy ko'rinishlarini ishlab chiqish.

Xavfsizlikning alohida turlari samaradorligini oshirish yo'llari, tahlilni nazariy qayta ishlash va sintez masalalarini intensiv tadqiq qilinishi tahdidlarni aniqlash hamda muammolarni tahlil qilish imkonini beradi. Ushbu yondashuvlarning tizimli tahlili integratsion hamkorlik asosida kompleks xavfsizlikni hisobga olgan holda biznes barqarorligini oshirishning raqobatbardosh ustunliklarini shakllantirish konsepsiyasini ishlab chiqishni nazarda tutadi (7).

Hozirgacha mintaqaviy xavfsizlik sohasining muayyan tadqiqot yo'nalishiga doir ma'lumotlarning noaniqligi, to'liqsizligi bois xavfsizlik tizimini ishlab chiqish bo'yicha kompleks yondashuv masalasi ko'rib chiqilmagan. Taqdim qilinayotgan yondashuvlarning tizimli tahlili mintaqaviy xavfsizlik yo'nalishi yoki sohasining tarkibiy qismlarini o'zaro hamkorligi asosida kompleks xavfsizlik ta'siri hisobiga uning barqarorligini oshirishning raqobatbardosh ustunliklarini shakllantirish konsepsiyasini ishlab chiqishni nazarda tutadi:

tadqiqot sohasi borasidagi bilimlar tasavvurlarini qo'lga kiritish va qayta ishlash asosida mintaqaviy yo'nalish yoki sohaning kompleks xavfsizlik tizimini ishlab chiqishning yangi metodologik asoslarini shakllantirishga tizimli yondashuv;

mintaqaviy yo'nalish yoki sohaning etarli darajada himoyalanganligi, unga bo'lgan potentsial tahdidlar bo'yicha baholash va toifalashtirish jarayoni tasavvurlarini nazariy yondashuvini asoslash;

mintaqaviy yo'nalish yoki soha kompleks xavfsizligining umumlashtirilgan ko'rsatkichlarini shakllantirish metodologiyasini asoslash;

mintaqaviy yo'nalish yoki sohani ichki va tashqi tahdidlar ta'sirida zaiflik darajasini baholash metodologiyasini asoslash;

mintaqaviy yo'nalish yoki sohaning kompleks xavfsizlik tizimining zarur quyi tizim unsurlarini maqbul belgilash metodologiyasini asoslash.

Mintaqaviy iqtisodiy yo'nalishlar xavfsizlik tizimida sohalarning axborot ta'minoti va tahliliy tizimini quyidagi ko'rinishda tasvirlash mumkin:

Mintaqaviy soha yoki ob'ektning barqaror rivojlanishining tizim tashkil qiluvchi omili bo'lgan kompleks xavfsizligini ta'minlash masalasi uning doimiy ravishda turli tahdid va xavflar ostida bo'lganligi bois doimo risk ostida bo'ladi (3). Ularni hal qilish asosida kompleks xavfsizlikning yangi nazariy tadqiqot uslublarini ishlab chiqish mumkin:

noaniqlik sharoitida kompleks xavfsizlik tizimining ishlash sifati ko'rsatkichlarini asoslash uslubi, uning asosini ko'p mezonli noaniq tahlil tashkil etadi, keyinchalik matematik usulni o'rnatish asosida kompleks xavfsizlik tarkibini bashorat qilish mumkin bo'ladi;

noaniq gipergraflar nazariyasi asosida mintaqaviy yo'nalish, soha yoki ob'ektning himoyalanganligini aniqlash uslubi, u himoyalanganlik darajasini aniqlash, son va sifat jihatidan himoyalanganligini baholashga imkon beradi;

genetik algoritmnining mintaqaviy yo'nalish, soha yoki ob'ektga moslashish uslubi, bu kompleks xavfsizlik quyi tizim turlarini va ularning barqarorlikka ta'sirini bashorat qilish imkonini beradi.

Yuqorida qayd qilinganlardan kelib chiqib taklif qilinayotgan uslublarning o'ziga xos xususiyatlarini quyidagicha tavsiflash mumkin:

- mintaqaviy yo'nalish, soha yoki ob'ektning kompleks xavfsizlik tizimini loyihalashni baholash uchun ushbu taklif qilinayotgan uslub bir qator o'ziga xos alomatlar, jumladan loyihalashtirish jarayonlarini (ekspert so'rovnomalari tahlili, noaniq gipergraf, noaniq ko'plik tuzilmalaridan foydalanib tuzilishini maqbullashtirish) va isbotlangan samarali himoyalanganlik parametrlarini o'z ichiga oladi. Ushbu uslub kompleks xavfsizlik tizimining faoliyat modelini tuzish, tizimining zaif joylarini aniqlash va ularning xavflilik darajasini aniqlash va baholash imkonini beradi;

- ko'p mezonli tahlil variantlaridan foydalanilgan noaniq ko'plik tizimini qo'llaydigan himoyalanganlik talablarini baholash uslubining o'ziga xos jihatlari:

ekspertlarning o'rganilayotgan mintaqaviy sohaga oid noaniq shaklda aks ettirilgan ma'lumotlaridan foydalanish;

turli variantlardagi xavfsizlik quyi tizim omillarining himoyalanganlik va integratsiyalashgan himoya choralari tushunchalari kiritiladi;

xavfsizlik tizimlarining variantlarini ko'pmezonli noaniq tahlil qilish tadqiqot sohasining noaniqligini hisobga olishga imkon beradi;

juft solishtirishlar ko'rinishidagi variantlarning sifati haqida lingvistik ma'lumot bilan noaniq mantiqning intellektual mexanizmlari.

- tadqiq qilinayotgan mintaqaviy ob'ekt himoyalanganligining integral chorasi noaniq kattalik sifatida taklif qilinib, noaniqlik nazariyasi asosida himoyalanganlik darajasini baholaydigan kompleks xavfsizlik tizimi shakllantiriladi.

Xulosa va takliflar. Xavfsizlikning barcha turlarini kompleks baholashning shakllantirilishiga predmetli yondashuv milliy xavfsizlik umumiy tizimining quyi tizim unsurlarining o'zaro harakati va ta'sirini asoslangan holda ko'rib chiqish imkonini beradi, bu esa o'z navbatida xavfsizlikning barqaror qolishini ta'minlaydi.

Bizning fikrimizga ko'ra, mintaqaviy xavfsizlik doirasida O'zbekiston Respublikasining turli davlatlararo aloqalari samaradorligi va iqtisodiy taraqqiyotini tizimli tahlil qilishga imkon beradigan uslublarning quyidagi tizimini ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega:

mintaqaviy yo'nalish, soha va ob'ektlar kompleks xavfsizligini ta'minlash tizimi va mintaqa doirasidagi iqtisodiy jarayonlarni barqaror rivojlanishi bilan bog'liq masalalarni tadqiq qilish bo'yicha qarorlar qabul qilishni qo'llab-quvvatlashning rasmiylashtirilgan tavsifini amalga oshirish;

mintaqaviy yo'nalish, soha va ob'ektlar xavfsizligini ta'minlashga bo'lgan talablarning asoslangan modelini ishlab chiqish;

mintaqaviy iqtisodiy jarayonlarning himoyalanganlik darajasini baholash;

mintaqaviy tashkilotlarning xavfsizlik darajasini oshirish tizimini maqbullashtirilgan rivojlantirishning axborot ko'rsatkichlaridan foydalanish;

noaniqlik sharoitida mintaqaviy yo'nalish, soha va ob'ektlar kompleks xavfsizligi tizimini sifatli ishlashning ko'rsatkichlarini asoslash;

kompleks xavfsizlikning quyi tizimlari turlarini bashorat qilish hamda ularning mintaqaviy ob'ektlarning barqaror faoliyatiga ta'sir ko'rsatishga imkon beradigan qarorlar loyihalarini maqbullashtirish maqsadida genetik algoritmlar moslashuvini amalga oshirish.

O'zbekistonning Markaziy Osiyo mintaqasida tutgan o'rni va rolini e'tiborga olib, ikki tomonlama va mintaqaviy tashkilotlar doirasida iqtisodiy va boshqa yo'nalishlarda hamkorlikni rivojlantirish jarayonini takomillashtirish, maqbullashtirish hamda tizimli amalga oshirishda samarali tizimli tahlil uslublarini qo'llash o'zaro barqaror munosabatlar o'rnatish va aniq bashorat qilish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni "O'zbekiston – 2030" strategiyasi // <https://uza.uz/posts/519158>
2. Sh. Mirziyoev mintaqa rahbarlari uchrashuvida muhim takliflar bilan chiqdi. // <https://www.xabar.uz/siyosat/mirziyoev-mintaqa-uchrashuv-f>
3. Гарсия М. Проектирование и оценка систем физической защиты // — М.: Мир; АСТ. — 2002. — 386 с.

4. Огородников П. И., Залозная Г. М., Боровский А. С. Системный анализ обеспечения стабильности эффективного функционирования инновационной и цифровой экономики на основе интеллектуализации системы комплексной безопасности // Экономика региона. — 2018. — Т. 14, вып. 4.—С.1221-1231. <https://elar.urfu.ru/bitstream/>
5. Якутин Ю. В. «Цифра» в технологической компоненте новой экономической модели // Труды Вольного экономического общества России. — 2017. — № 5. — Т. 207. — С. 368–383.
6. Нестеров С. А. Анализ и управление рисками в информационных системах на базе операционных системах Мисрособ. — М. : ИНТУИ, 2009.
7. Огородников П. И. Роль и место информационных технологий в экономике АПК. — Екатеринбург : УрО РАН, 2003. — 200 с.
8. Биглова Г. Ф. Некоторые аспекты управления инновационным процессом на региональном и национальном уровнях // Экономическое возрождение России. — № 4(46). — 2015. — С. 121–131.